

PANNÓNIA-KÖNYVTÁR
SZERKESZTI
KASTNER JENŐ

PANNONFÖLD ÖT POLGÁRSÁGA

ÍRTA
SZABÓ PÁL ZOLTÁN

PÉCS, 1935

PANNONFÖLD ÖT POLGÁRSÁGA.

MINDEN KIBONTAKOZOTT ÉLET TARTALMA és színe függ a táj hatóerőitől. Kultúránk történetében is vannak újra meg újra visszatérő jelenségek, melyeket környezethatások okoznak. A táj felépítettsége például mint várost létrehozó és újjáteremtő környezethatás jelentkezhetik hosszú évezredekken keresztül. Nagy történelmi katasztrófák hegyeket, völgyeket, folyókat és síkságokat elnépteléníthetnek. De a *táj* harmonikus rendjét össze nem törlik. Változatlan teremtő erejéből azután a békés évek napsütésében újból kikel az elpusztult város, falak nőnek fel ismét a romokon. Pannónföldnek is vannak ilyen örök városfejlesztő erői. Ezen a területen, négy polgárság temetője felett, immár az ötödik polgárságot éljük.

A. magasabb művelődés hullámgyűrűi Itália felől a Római Birodalom felvirágzása idején, bizonyos időbeli késéssel ugyan, de épúgy átkeltek a Juli Alpokon, mint ahogy a Nyugati Alpokon át elérték Gallia Transalpinát. Az itáliai kultúra hatalmas belső feszültségénél fogva a Laibachi-medencén, a Porta Italianán keresztül csapott át a Duna medencéibe. Majd e hullámgyűrűk fokozatosan elcsendesednek és a Porta Occidentalis (Duna-völgye) lesz újabb hatóerők útja.

A Kárpátok-medencéit azonban kontinentális éghajlatánál fogva Kelet pusztai népének szánta a természet. így *a Dunántúl területe az, hol összetalálkoznak Kelet és Nyugat művelődésének hullámgyűrűi.* A Duna, Dráva és az Alpok zárják körül és ezzel a körülzárással a medence többi részétől eltérő életre kényszerítik. A Dunántúl lezártága felfogta a nyugati hatóerőket és átalakította ezeket. Ugyanekkor mérsékelte a keleti tényezők szertelenségét és a nyugati műveltséggel kapcsolatos véráramlataival erősítette, emelte a Dunától keletre lakó népeket.

A magyarság pusztító nemzeti tragédiákat élt keresztül, melyek az említett ellentétes irányú hullámgyűrűknek összetorlódásából származtak. Nagy vérveszteségek között a békés évek erőgyűjtése nem volt elegendő ahhoz, hogy a hegykoszorún

belüli medencéket saját népével kitöltse. Délen, a balkáni oldalon, még a medence szegélyzetét sem szállta meg hiánytalanul. Itt csapott le ránk a legpusztítóbb, a török áradat. De a török hullám a balkáni hegyekkel szemben fekvő Alföldet szinte teljesen hatalmába kerítve a védő hegytömegek belső szegélyén, a Felföld lábvonalán tört meg. Dunántúl területének csak a délkeleti felében vert gyökeret. A Porta Occidentalison (Bécsikapun) keresztül ható művelődési befolyás tartotta fenn az északnyugati Magyarországot a nyugati művelődés szellemében; ezen a kapun keresztül vonult be az országba az a fizikai hatalom is, mely a magyar erőkkal összefogva kiszorította Kelet műveltségi körét Magyarországból és átadta azt ismét Nyugateurópának.

A műveltséget hordozó polgári társadalom településföldrajzi alapfeltételei sokkal korlátozottabbak, mint az őstermelő lakosságé. A városépítő polgárság elkerüli az egyhangú síkságot. Keresi a különböző termelési területek érintkezési sávján a közlekedésföldrajzi energiával bíró pontokat, mert sok és változatos anyagot igényel. A változatos felépítésű Pannonföldön a városépítő polgárság értékes települési pontokat talált. Az Alpok keleti lábánál Bécs és Pozsony felől Itáliába természetes út vezet, mely összegyűjti mind azt a forgalmat, mely a Keleti Alpok megkerülésére kényszerül. E vonal egyszersmind különböző termelési területeket fűz össze, mert különböző termelési területek határsávján van. A forgalom Bécsnél talál könnyebb átkelőhelyet, és Sopron, Kőszeg, Szombathely vonalán Pettau felé halad. A Vág-völgyének forgalma Nagyszombat felől Pozsonyhoz ér és itt kel át a Dunán, mert a Kiskárpátok és a Csallóközben szerte ágazó Duna közt ez az egyetlen átkelési hely. A Duna jobbpartján csak Sopron völgyeszsorosa felé igyekezhet, mert keletre a Fertő és a Hanság áthatolhatatlan mocsarai állják útját. Sopronban találkozik a Bécs felől érkező forgalommal. Pozsony és Sopron az ország nyugati kapui, de egyúttal Bécs elővárosai. Bécs a nyugati művelődés természetes közvetítője. Magyarország gazdasági jelentősége abban van, hogy hegyekkel körülvárva, sajátos éghajlata révén, a nyugati szomszédságától eltérő termelési terület. Beékelődve a nyugati termelési területek közvetlen szomszédságába, elsőkézből tudja adni a keleteurópai termelés hozzájárulását. Amit a magyar föld nyújt és amit viszont Nyugatról kap, a szóbanforgó városok révén cseréli ki. Így jut nagy jelentőségre a Nagyszombattól Pettauig terjedő sáv, melyen kisebb-nagyobb városok sűrű láncolata, valóságos vásárvonal húzódik végig.

Itália és Germania legközvetlenebbül Pannonföld terményeihez jut és e révén elsősorban ennek gazdasági felértékelését teremti meg. Pannonföld északi része, a Győri-medence magasfüves ligetes tájképet nyújt, míg a délre fekvő dombvidéken a nagyobb erdőfoltok ligetes tájképet, árnyékosabb parktáját varázsolnak elő, hol a világos erdő napsugaras tisztásokkal váltakozik. Csak a Középhegységben (Bakony, Vértes stb.) és a Mecsek vidékén vannak nagyobb, teljesen zárt erdőségek. A Duna völgye az ártéri erdőségeken kívül szintén mint füves síkság tűnik a szemlélő elé. A hegyek déli lejtőjén a tűző napsugár páratlanul finom gyümölcsöket érlel, ép ezért e tájban minden hegy *déli* lejtője, — a már erősen érezhető földrajzi szélességi helyzet hatása következtében, — a városias településre különös vonzóerőt gyakorol (Pozsony, Kőszeg, Pécs, Zágráb stb.). A síkságon gabonafélék növekednek, a mély területeken, a széles völgytalapzaton lassúvíz kanyarog, mely a legnagyobb szárazság idején is üdévé varázsolja a mezőt. A vizek halat, az erdők vadat szolgáltatnak. Építőfa és tüzelő könnyen megszerezhető. A hegyek köve jó építőanyag és mesztét nagy szekereken már a régmúlt időkben messze földre fuvarozták.

A Duna balpartján ismét változik a tájkép, megint más termelési terület következik. Világos tehát, hogy itt árukicserélés fog megindulni. Ezért a polgári lakosság a Duna mentére húzódik. Itt azonban csak az átkelő helyeknek van igazán értéke. Pozsonytól keletre a Csallóköz forgalmi akadálya Komáromnál szűnik meg, mely város a Duna mindkét oldalán példás telepedő hely. Esztergom, Buda a fontosabb a Dunán; Eszék pedig a Dráván a legfőbb átkelő hely. A Dunának Buda alatti szakaszán a széles árterület miatt csak kisebb forgalmú átkelő helyei vannak, mint Földvár, Tolna, Mohács. — Vác polgársága a Duna éles könyökhajlásának köszönheti létét, egyrészt ugyanis az utak az átkelés nehézségeitől igyekeztek szabadulni, másrészt hol a folyó irányt változtat, a rajta vontatott áru egy részét át kellett rakni és szekereken vinni az ország keleti részébe. Miként az Alpok pannonföldi szegélyén fontos út alakult ki, mely Északot Itáliával kötötte össze, úgy Esztergom—Buda és Vác—Buda révjétől az eszéki rév felé húzódik az a jelentős út, mely Északot a Balkánon keresztül Bizánccal köti össze. Szekszárd jelentősége fűződik ez úthoz, mert itt kel át a forgalom a Sió-Sárvíz árterületén, Tolná-

nál pedig Fehérvár, Mór, Győr felé út ágazik le belőle, mely a Porta Occidentalishoz rövidebben vezet. Az ország keleti felével való kapcsolatot Nyugat szinte kizárólag a budai réven keresztül tartja fenn. Győr a Rába árterületének hidja. Magyaróvárnál a Lajtán kel át az út. ősi országút vezet Belgrád felől Eszéken át Pécsre is, mely a Mecsek és a Balaton megkerülésére kényszerülve, Somogy és Zala területén át jutott el Szombathelyre. Ezen ajz után a közlekedést az időjárás Somogy és Zala homokos, vagy agyagos talaja, továbbá a terület sok helyen ingoványos völgyei miatt időszakossá tette, így hát itt nagy forgalom, vagy városi élet nem igen alakult ki. Pécs és Szombathely közt nincs is régi város. Nagy volt annak az országútnak a jelentősége is, amely Fehérvár, Veszprém, Devecser vonalán át az Alpok lábánál húzódó utat igyekezett elérni Szombathelyen. Ennek az útnak az elágazása az, amely Veszprém felől Nagyvázszyon és Keszthelyen át a Mura torkolatához vezetett, Légrád révjehez. Az utak vonalát a természet írta elő. Az említett városok és a többi kisebb belső dunántúli város hegy-, domb- és síksági területek eltérő termelési rendjének érintkezési pontján épültek. Erőtéljes iparosodás és áruforgalom csak változatos termelési lehetőségek mellett születik meg.

A polgárosodás hajnala már a fémkorszakkal kezdődik. A kedvező földrajzi körülmények, főleg a kedvező éghajlat hatása alatt erőteljesen vagyonosodó terület behozatal útján is bőségesen szert tudott tenni fémről készült eszközökre, amint azt a nagyszámban előkerült leletek igazolják. A velemszentvidi (Vas-m.) bronzöntőműhely leletei közt még svéd és kisázsiai bronzok is előfordultak. Az illyr-kelta vaskori kultúra tovább-fejlődést jelent a polgárosodás útján. A balta és a sarló egyre gyakoribb lelet. A természetes *táj* lépésről-lépésre közeledik a kulturtáj felé. A ligetes erdők tisztásain a hasznavehetetlen növényzet helyét gabonafélék foglalták el. Nagy sáncerődítmények épültek gerenda palánk falakkal (Jakabhegy Pécs mellett, Velemszentvid Kőszeg, Purgstall Sopron szomszédságában, stb.) A pannon földi kelták gazdagságára és polgárosodására vall a sok remekművű ékszer, díszes edény ornamentika, a finom kidolgozású ernyős kocsik, általában véve magasszínvonalú lótenyésztés, a messzeföldről hozott gyöngytyúk (Észak Afrika). Nagy haladást jelent az üveg és a fémekre vont zománcozás.

A NYELVÉSZETI KUTATÁS megállapításai szerint a római kor helynevei nagyrészt illyr és kelta eredetűek. Számos elnevezés ma is él, főleg a folyók nevei. A Duna — Danubius kelta-római, a Dráva neve Drábos alakban már Strabo-nál előfordul; Rába, Arrabo szintén idetartozik. A római terjeszkedés első nagy lépése volt a Juli- és a Dinári Alpokon, a Porta Italianán való átkelés. A Kulpa és a Száva összefolyásánál a polgárosodásra kitűnő helyen épült Sziszek városát foglalták el (K. e. 35.). Sziszek (Siscia) hídfő biztosította a Dráva—Száva közti területek uralmát és a Rómából Bizánc felé vezető szárazföldi utat. Sirmium (Mitrovica szomszédságában) szintén hídfő település, melynek birtoklása (Kr. e. 35.) római érdekkörbe vonta ama útvonalat, mely Bizánc felől az eszéki (Mursa) átkelő hely felé Pannóniába vezetett. A Száva völgyének birtoka adta meg a nagyobb expanzióra képes Róma fölényét Bizánccal szemben a Duna-völgyében. Ettől az időtől kezdve itt, a Száva mentén áll szemközt egymással, ellenséges lelkülettel, Nyugat és az orthodox Kelet. Róma előretörése Aquincumig a nyugati kultúra első jelentős lépése volt a Magyar Medencében. Pannónia romanizálása a szárazföldi kapcsolatot jelentette Róma és Bizánc között. Pannónia neve a Kr. u. I. században merült fel. Népe, a már említett módon, már a római hódítás előtt erősen polgárosodott. A római terjeszkedés inkább új műveltséggel itatta át területét és a Birodalom nagy gazdasági egységébe vonta be. Pannónia népe, mivel erőteljes polgári rétege már volt, gyorsan romanizálódott. Hamarosan belátták ugyanis a nagy gazdasági előnyöket, melyek a hatalmas birodalomhoz való tartozásból következtek. A városok latin jellemvonásokat nyertek. Utak épültek, mocsarakat csapoltak le és Kr. u. az I. sz.-ban római földmérők végrehajtották Pannónia első felmérését. A Raetiából származott kerekes eke itt is meghonosodott. *Pannónia glandifera* (makkerdős) nagy állattenyésztésnek és nemes gyümölcskertészetnek lett a hazája. A jóság egy részét már ekkor lábon hajtva Itália piaca vette fel.

Pannónföld ezen *első*, kifejezetten polgári társadalmá élénk összeköttetésbe lépett a Birodalommal. A legfontosabb útvonal az Alpok keleti lábánál vezetett. Itt a római városok egész sora húzódott. Poettovio (Pettau), az Alpok felé eső Pannónia Superior egyik korai centruma. Különböző vámjogai voltak és nagy piaccal birt. Innen Savaria (Szombathely), majd Scarabantia (Sopron) irányában az út Carmtumba (Petronell) vezetett. Ezen az uton

jöttek a borostyánkővet szállító barbár karavánok és erre mentek a római kereskedők áruikkal a barbároknál piacot keresni. Savariából Arrabonaba (Győr) és Mogentianan (Keszthely) keresztül Sopianaeba (Pécs) vezetett út. A pécsi út az eszéki rév felé folytatódott. A barbárokra a kereskedelmi forgalom nagy vonzóerőt gyakorolt. A kereskedelmi érdekek védelméből kifolyólag Pannónia Superior igazgatási főszékhelye később Carnuntum lett. A kereskedelem révén a római ipari alkotások messze elkerültek, így a római kultúrterület túlterjedt a birodalom határain. Vindobona (Bécs) és Aquincum (Óbuda) közt a Duna jobb partján épített út nemcsak hadiút volt, hanem a kereskedelemé is. Arrabo folyón való átkelőhelynél Arrabona várostól (Győr) útelágazás vezet Savaria felé, továbbá a móri völgyön át Herculián (Székesfehérváron) keresztül. Ez utóbbit az itinerariumot Sopianaeba vezetik, honnan Mursán (Eszék) keresztül Sirmiumba lehetett jutni. Aquincumból Eszék felé közvetlen dunamenti út is volt. Élénk itáliai kapcsolatairól tanúskodik az a városi településsor, mely Aquincumból Floriana (Csákvár), Hereulia (Székesfehérvár?), Caesariana (Nagyvázsony), Mogentianae (Keszthely) irányában fekszik és az Alpok lábánál levő városorhoz fűződik.

Ez az első polgárság a műveltség magas színvonalán állott. A vallási célt szolgáló és profán épületek méretei tanúskodnak róla. Szabályozták a Balaton vízállását, villákat építettek a parton. A Veszprém-vidéki kopár dolomitos területet a Kikeri-tó felduzzasztásával akarták lakhatóbbá tenni. Többfelé még ma is állnak a falak, használhatók a kőlapokkal kirakott utak. Ezek az utak élénk kereskedelmi életről tanúskodnak. Nemcsak kerékcspások és többször átirt, átfaragott mér földjelző kövek mutatják ezt. Főleg a Duna mentén, lehetett az alacsonyabb színvonalon álló barbárokkal — a mai exotikus területek kereskedelméhez hasonlóan — nagy nyereséggel üzletet kötni. A Duna mentén, a jó átkelőhelyeken, a katonai erődök védelmében jelentékeny piacok keletkeztek. Ezek a jó átkelőhelyek gyorsan városiasodtak. Ilyenek voltak: Vindobona, Carnuntum, Adflexum (a Lajta torkolatánál, annak egyik hurkában, Magyaróvár), Arrabona, Brigetia (Ószöny), Crumerum (Nyergesújfalu), Salva (Esztergom), Aquincum, Intercisa (Dunapentele), Altaripa (Tolna), Alisca (Szekszárd a Sió-Sárvíz átkelőhelyén), Lugio (Dunaszekcső), Altinum (Mohács), Mursa.

A kelta és római kultúra szerves összeforrására a legjobb bizonyíték, hogy Pannónia meghódításakor az itt levő városok vá-

rospolgári rangját elismerték, bárcsak „municipium“, adófizető idegen város minőségében. Később gyorsan fejlődnek ezek a városok tovább a telepített római katonaság révén független, teljes városjoggal bíró coloniákká. Aquincum is eredetileg municipium volt. A kelta településű ősbbr várossal egyesülve, később lett colonia-várossá. A lakosság nagy népkonglomeratum lehetett, mi a legkülönbözőbb világtájokról hozott istenek tiszteletéből látható. A görög, a barbár mitológiának legkülönbözőbb neveivel találkozunk az oltárköveken és sírfeliratokon. (Pl. „Soli deo“, Mithraskultusz.)

AZ ELSŐ POLGÁRSÁG társadalmi bomlását a népvándorlás idézte elő. A népvándorlás hozta meg a *második polgárságot* is, mely azonban műveltségben egyszerűbb és alacsonyabbrendű a római kor polgárosodásánál. A népvándorlásban a helyéből kimozdított néptömegek Európa több és jobb megélhetési lehetőséget nyújtó területei felé áramlottak. A barbárok a Duna balpartján egymást gyilkolták, egyelőre Pannónia szomszédságáért. Tacitus írja, „ha, — ne adják az istenek! — elűznék a rómaiakat, mi maradna más utánuk, mint minden nép háborúja a másik ellen.“ A császárok Pannóniába jöttek és személyesen vezették a véres küzdelmeket a Duna átkelő helyein. Commodus sűrűn megakija a folyó partját kis „burgus“-okkal. A válságos időben Pannónia kitűnő lovasságot és hűséges gyalogságot ad a birodalomnak. Császárok is kerültek harctereiről a trónra. Először a barbárok egy részét bebocsájtja a pannóniai mezőkre, majd fokozatosan visszahúzódik a római őrség, a hivatalnokság a Duna vonaláról. Az előre haladt romanizálódás megszűnik. Egyre többféle népelem tűnik elő. A római polgárságot sokszor megsarcolják, kifosztják. A kereskedő vagy elvándorol, vagy alkalmazkodik. A nyelv először a falusi helyeken cserélődik ki. A paganus, vidéki, pogány nép életmódja igénytelen és így a városok is csak szerény keretek közt, gazdasági válságban éledgelnek. A városok életében a végső katasztrófa akkor következett be, midőn Itália és vele a római pénz is a gazdasági leromlás áldozata lett. Az egyseges pénz, a gazdasági biztonság és a kereskedelmi kapcsolatok megszűntével tűnik el a város római jellege. Fürdők, színházak összedőlnek, a fórumokat felveri a gyom. A szegényes második polgárság a paloták köveiből rója össze szegényes hajlékait.

Latinus Pacatus, ki a IV. sz. végén élt, írja, hogy Pannóniát Róma szolgálatában álló barbárok népesítik be. E barbárok

főképp germán katonanépek, nem voltak városlakók, sőt szabadságot szerető lelkületük nem érezte jól magát városban és kőházakban. Babonás tiszteletben részesítették a keresztény papságot, mely főképp a városokban lakott. A hatalmas Odoaker is az ausztriai szent Severinhez járt tanácsért. Vallási téren nagy sokféleség mutatkozott. A még tovább élő pogány mítoszok helyét kezdte elfoglalni a haladó, reformáló, erőteljes kereszténység. Ennek voltak már ariánus és a pápai döntés szerint igazodó hívei. Kialakulófélben van mellettük a keleti orthodoxia.

Aquincumról Sidonius Apollinaris írja 458-ban, hogy még virágzó város. Sabariáról 455-ben megtudjuk, hogy földrengés döntötte romba. Tán itt mentett át legtöbbet az első polgárság a második számára, mert még 791- és 805-ben is Sabaria (Savaria) hievet halljuk emlegetni a későbbi Szombathelyre vonatkozólag. Sirmiumban a hunok harminc éves uralma után is üzemben volt a római fürdő, — Aquincumban is, — és állott a magas őrtorony. Lakossága még mindig rómainak vallotta magát. Déli Pannóniában Nagy Theodorik alatt rövid időre valósággal újra éled a római szellem és vele az első polgárságot jellemző tények. Nagy Theodorik energikus kézzel állítja vissza a személy- és vagyónbiztonságot. Defensor civitatis, városvédőt rendel ki. E hivatal viselőjének kötelessége volt egy-egy város kereskedelmi érdekeit védeni, ügyes-bajos dolgaikat, főleg a katonáknak a polgári lakossággal szemben való túllapásait rendezni. Ez különben a pannóniai comesek kötelessége is volt. A curator civitatis a város régi jogait védte, szinte ügyvédje volt a városnak, de figyelme a forgalom menetére, az árakra is kiterjedt. A nagy hadvonulások nyomán történt elszegényedés sugallta Nagy Theodoriknak azt az elhatározást, hogy rendeletet adjon ki a sírok felbontására és megbízza a gót főnököt, hogy hivatalosan szedje össze, ami ezüstöt, aranyat a sírokban talál, — „mert szinte bűn volna otthagyni a halottaknak azt, amiből az élők fenmaradása biztosítható.“ — így segített az elenyészett első polgárság a már nyomorban felvirradó második polgárságon. Pécs római sírkamráinak egy részét is ekkor ürítették ki.

A nyugati birodalom összeomlása után az avarok tér foglalásával szemben elsősorban a keleti birodalom veszi fel a harcot. Baján khagán küzdelmei főképp a Balkán felé irányulnak. Sirmium (Mitrivica), és Singidunum (Belgrád) körül folyik a legádázabb harc. E városokon át vezetett a híres Via Flaminia, mely

Európát és Délnyugat-Ázsiát kötötte össze. A frank birodalom megerősödése és a keleti birodalom horvát-szerb határőr-telepítése válságossá tette az avar birtoklást. Az avarok letörése után írja Pipin történésze, Einhardt, hogy az avaroknak kilenc nagy földvára, gyűrűje volt és ezeknek kizsákmányolásakor 15 nagy társzekeret raktak meg kincsekkel. Ha „addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak”, — írja ugyanő. Az avarok igényelték az ipart, de a hatalmuk összetörése után beszivárgó szlávok nem. Most a városok a szlávok erőszakoskodásai miatt panaszkodnak. Minden jel arra vall, hogy az avar nép keletiessé *tette* ugyan Pannonföldet, de keleti műveltsége rendelkezett azzal a rugalmassággal, hogy a római műveltséghez simulni tudjon.

Még 804-ben történt, hogy az avarok egy része a szlávok üldözései elől Nagy Károly engedelmével a Győri-medence sík vidékeire tömörült. Elismerve a frankok fensőbbiségét, bizonyos önvédelmi állást foglalt itt el. Hainburg és Győr között még rövidesen a honfoglalás előtt, 875-ben is szerepelnek a megkeresztelkedett avarok. Az avar-magyar temető egyazon területen van Győrben; lehet, hogy itt a magyarok és az avarok még egymásra találtak. Győr környéke, a Kisalföld, kétségtelenül igen alkalmas pusztai pásztornépek megtelepedésére. Az avarok itt turáni módon éltek pásztoréletüket. „Avar pusztaságnak“ nevezik e területet a nyugati írók, és „déserta civitas“-nak Odenburch-nak Sopront, a frank katonai kolóniavárost. Győr erődített város volt minden polgárság idején. A római időben a felföldi aranyat dolgozták itt fel, azonkívül híres volt üveg- és kerámiai ipara. Ennek hagyományai később is éltek. A győri vár, az Arra bona figyelme ekkor az északi barbárok felé irányult, míg az avar időben a Nyugattal néz farkasszemet. Ezen hivatását a magyar gyepiividék védelmében továbbra is megtartja. Csak a török időben fordítja ismét arcát a Nyugat és a magyarság védelmében, mint Bécs elővára, az ozmán Kelettel szembe.

A IX. sz.-ban a szomszédos külső népek lassú terjeszkedésben vannak Pannónia területén. Regino még avarok és pannonok pusztaságának mondja azt, de rövidesen a szlovén népé lesz az első szerep. A déli némettség is terjeszkedik a Duna-völgy éni felé. Először a még pusztai jellegű Ostmarkot rakják meg kolóniákkal. Azután Odenburch (Sopron), Guns (Kőszeg), Miesigenburch (Mosón) következett. Pécs esetében a Quinque Ecclesiae és a Fünfkirchen elnevezések összefüggése és időrendi viszonya még

nyílt kérdés.* Jámbor Lajos 830 körül Pannoniát négy grófságra osztotta fel. Német Lajos (840—876) a szlovén Pribinát hercegi rangra emeli és reá bizza Pannónia kormányzatát. Pribina a Zala mocsaraival védte magát, Mosaburgból (a mai Zalavár helyén) kormányzott. A salzburgi érsek és német papjai szerteszt térítettek. Pannónia ismét Kelet és Nyugat közt kulturális ütköző lett. A német papsággal szembehelyezkedett Cyril és Method térítése. Method Pannónia metropolitájának és Szerémség püspökének mondta magát. Behozta a szláv rítust és hívei kegyetlenül üldözni kezdik a bajor papokat. A német birodalom tekintélye azonban visszaszorítja a szláv liturgia híveit. Még a honfoglaláskor is Braszláv, Pribina utódjaként, mint Arnulf császár hűbérese kormányozza Pannoniát.

A második polgárság jellemző vonásai nem rajzolhatók ki oly élesen, mint az elsőé. Pannónia elszegényedik, mert népek ütköző területévé, hadak színterévé lett. A régi városi elem új összeköttetéseket keres. Ha ugyan nem vándorol el, alkalmazkodik. Hiszen összeházasodás és nyelvcsere az elszegényedett polgárságot már tradícióinál fogva sem alázhatta meg.

Pécs kivételével úgy látszik a városi élet inkább Pannónia északnyugati felére, frank védelem alá szorul vissza. Itt a megerősödő német császárság gyarmatosít. A városok ipara azonban a leletek bizonyosága szerint szegényes. (V. ö. Alföldi András, *Eurasia Septentrionalis antiqua*. IX.) A második polgárság fő ipara a fegyvergyártás volt. Bár a szegénység miatt a csatatéren található elhullott nyílvevesszőket és harci eszközöket is újra összeszedték, ezen a téren a kor zaklatottsága miatt állandóak voltak az igények. Gazdasági és házi eszközök készítése foglalkoztatta a kisipart: faeke, villa és borona, csontból készült asztali eszközök. Az avar pompa csak rövid időre hozott némi változatoságot az ipari élet számára. Szegényesség és a birtoklás rendezetlensége volt jellemző arra az időre is, melyben a magyarság megismerkedett e terület gyenge felkészültségével és nagy gazdasági lehetőségeivel.

A HARMADIK POLGÁRSÁG már a honfoglalással kapcsolatos új rend hordozója. A morvák hatalmának megtörése után csak Arnulf császár halálával oldódott fel a magyar-német szövetség ama kötelezettség alól, hogy a magyar hadak Arnulf hű-

* (L. Klemm Antal cikkét folyóiratnak 1—3. sz.-ban).

béresét, a pannóniai Braszlásvot háborítatlanul birtokolni hagyják. A magyarság könnyű szerrel foglalja el Pannóniát. Sorsdöntő volt, hogy egész erejének és tömegének súlypontját a Kárpátok ívén belül a Pannónföldre helyezte. Az itteni magasabbrendű társadalmi és gazdasági élet alatta nemcsak, hogy háborítatlanul továbbfejlődhetett, hanem még a magyarság irányát is döntően szabta meg. A magyar államélet igen rövid idő leforgásával a Kárpátokon kívül keletre fekvő területekkel szemben, már a Kárpátok gátló hatása miatt is, teljes területi érdeklenséget mutatott, hatalma alapját évszázadokon keresztül a Pannónföld adta meg, s egész figyelme a Bécsi-kapura és az első időszakban még számottevő itáliai útvonalra irányult. Pannónia, mint Attila gazdag öröksége, már Etelközben az újhaza-keresés álma volt. Az orthodox keleti birodalomnak nem volt módja a magyar politikát saját érdekkörébe vonni, bár ezt több ízben, főleg a XII. században, Nagy-Manuel császár idején, megkísérelte. A Kárpátok medencéje nyugat felé nyitott, s bár benső földrajzi jellegénél fogva keleti népek legnyugatibb életlehetőségeit nyújtja, ezeket feltétlen Nyugat hatása alá kényszeríti. Valóban a nyugati művelődés legkeletibb kamrája. Nyugat hatását a Pannónföldön keresztül érezteti.

A harmadik polgárság kialakulásának körülményeinél figyelembe kell vennünk, hogy ez időben nem a föld birtoklása jelentette a vagyont és az értéket, hanem a földhöz tartozó munkaerő, a lakosság száma és az élőállatok mennyisége. A magyarság ezt a körülményt tisztán látta, ép ezért erőteljes telepítési politikát hajtott végre az állam erejének, gazdagságának növelése érdekében. A telepítés tehát államgazdasági kérdés volt, ami az állam tekintélyének súlyát elsősorban a Pannónföld sűrűbb benépesítésével igyekezett növelni. Az egynyelvűség nem volt államszeme. A gazdasági hovatartozásnak volt döntő szerepe. A sűrű lakosság és a nagy kiterjedésű megművelt föld erőteljes alapot nyújtott a városiasodás számára, a városi polgárság újabb gazdasági felvirágozására.

Az államrend megszilárdulása után valóságos kis „Amerika” lett hazánk. Megjelennek a Rajna-vidéki franciák, vallonok, kiket latinus néven említenek. A Duna völgyéből főleg délnémetek jöttek. Az italiani, talián név a lombardiai bevándorlókat jelölte meg. A városi elem szinte kivétel nélkül csak a római hagyományokat őrző területekről jött Pannónia földjére. Délen Zágráb és Pécs, a Duna völgyén Pozsony. Győr, Esztergom, Buda és távo-

labb a Dunától Fehérvár nyer német, olasz, talián, zsidó és izmaelita bevándorlókat. A lakosság számának növekedése a föld intenzívebb kihasználásával járt együtt. Két évszázad természetes és bevándorláson alapuló szaporulata a Dunántúlon új életképet teremtett. Az aranybulla, melyet Székesfehérvár határában hirdettek ki, a földéhség szimptomája. Mindenki növeini akarja birtokát, a hatalmas a gyengébb birtokos, vagy a királyi birtok rovására. A nagy-, közép- és kisbirtokos társadalom éles harcban áll egymással ; a királyi birtok csökkenése, a királyi hatalom csökkenését idézte elő. Az idegenek elhatalmasodása már probléma. A kép tehát megváltozott. Nem törekednek ezentúl arra, hogy a Dunántúlra földműves telepéseket hozzanak, ellenkezőleg a földhöz képest már „sok az eszkimó”. A föld nyersterményeit értékesíteni tudja, felveszi a város és feldolgozza. A polgárság az östermelő lakosság szerves kapcsolata erős gazdasági vérkeringést idézett elő. A szolganépek ipari szolgáltatásai már nem kielégítőek. Hivatásos iparosok, céhbeliiek dolgoznak a divat finom kívánalmi szerint. A sajátos magyar ízlés kielégítésére a magyar kézműves is a városokban találja meg nemcsak gazdasági védelmét, hanem piacát is. Fokozottabb mértékben összpontosul az iparoság a városokban a tatárjárás után. Esztergom már a tatárjárás előtt fallal erősített hely. Komáromnak és Pannonhalmának is volt kővara. Esztergom erősítése már Géza idejében megindul, midőn a somogyi pogányság elől Székesfehérvár sárvarából Esztergomba költözik át a királyi udvar és idegen katonai csatlósai. A vásárhelyek gazdagodása jelentette a tatárjárás után fallal erősítendő város azon anyagi tehetőségét, hogy a falat felépíteni és fenntartani, védeni is képes volt. Megéppül Fehérvár, Győr fala, Esztergom új falakat kap. Pest falait német, olasz és magyar kézművesek építik fel. A pesti hegyre, azaz a budai várhegyre, olaszos magasfekvésű város telepedik. Neve először Pestufvár, majd Buda lesz. A zágrábi püspök a Gréc-hegyen szintén magasfekvésű, fallal övezett települést létesít, melyben olasz, magyar és német polgárság, szlovén munkásnép él. Megéppül Pozsony. Kőszeg fala. Valószínű ekkor épül újra Sopron, Szombathely, Veszprém, valamint Pécs városfala is. Veszprém szintén jellegzetesen magasfekvésű olaszos város. Úgy látszik, hogy a Porta Italiana még számottevő hatást fejt ki, ami a Szent István koronájához fűződő kapcsolatok révén nyert újabb erősödést.

Bécs útkényszerrel és áru megállító joggal halmozta össze azokat az előnyöket, melyek a táj földrajzi felépítése alapján a

Bécsi medencére és közvetlen szomszédságára vonatkoztak. Pozsonyt a magyar érdekkör vonta magához. Kapuváros volt, mely elsőkézből vette át azt, amit Nyugat Bécs kezei útján adott. Sopronnak is ilyenféle szerepe volt, de a Fertő és a Hanság eltérítő hatása révén csak délkeleti irányban érvényesülhetett e továbbadó szerepe. A magyar oldalon tehát Bécs összpontosított gazdasági ereje már szétsugározva érvényesült. Valóban a Győri-medence nyugati oldalán sűrű láncolatban állottak a kisebb-nagyobb dunántúli kulcsos városok, melyek Nyugat gazdasági mozgalmasságát fogták fel és adták át a Magyar Állam gazdasági gépezetének. A harmadik polgárság itt igen erőteljesen fejlődött fel. Bécs szerepéhez hasonlítható Buda viszonya az ország keleti részéhez a harmadik polgárság életében. Budának is átadó feladat jutott. A kitűnő átkelő helyen összpontosult a keleti országrész nyugat felé irányuló igénye. E szerep annál jelentékenyebb volt, inerte a Duna Vác és Eszék közti szakaszán nem igen volt más átkelőhely, mely tájbeli megépítettségénél fogva versenyezhetett volna Budával. Már a Miskolc—Kassa felé vezető nemzetközi értékű útvonal is ide kényszerítette a legváltozatosabb termelési területek forgalmát. A Budától délre fekvő Alföldet gazdasági egyhangúság jellemzi. Budától északra Vác küzd a Duna-könyök átrakó forgalmáért, de, mivel hegyek közé van zárva, nem lehetek vonzásterületén nagy forgalommal járt utak. Esztergom változatos gazdasági környezetben fekszik ugyan, de a keleti országrészekkel való közvetítést a tőle keletre eső nehezen járható hegyvidék miatt nem gyakorolhatja, útja ismét csak Budánál csatlakozhat a keleti országrész útjaihoz. Fehérvár hasonlóképp az ország keleti területének növekvő gazdasági jelentőségénél fogva nem versenyezhet Budával. Az országnak egybekapcsolódása természeti törvény erejével hatott és követelte a dunántúli oldalra ugyan, de a keleti résszel közvetlen érintkezésben álló helyre a gazdasági, kormányzati és katonai súlypontot. Így fejlődött fel Buda a harmadik polgárság idején, az Anjouk alatt, fővárossá. Előnyei azonban még egyéb földrajzi körülményekből is származtak. Ezek közt számottevő volt az égetésre alkalmas mészkő, melyet innen messze földre elhordták; kivált az ország keleti része felé, amerre a hegyek eruptív kőzetekből állanak s így az építkezéshez kötőanyagot nem szolgáltathatnak. A melegforrások minden időben nagy vonzóerővel bírtak a polgári lakosságra. Budán minden időben az egészségápolás szolgálatában állottak a természetes hévvizek. A Gellérthegynél megszoruló Duna számos

hajómalmot hajtott sebessé vált sodrával. Építőköve és különösen pincék számára kiváló közetei (Kőbánya, Budafok), a szomszédos erdők fakitermelése, bor-, gabona-, marha- és sópiaca nagy vonzóerőt fejtettek ki. Igazi jelentőségét, földrajzi hivatásának teljes betöltését csakis a magyar állam keretén belül valósíthatja meg, mely a Kárpátok övezte egész területet egységbe vonja össze. Buda ennek a természet törvénye által kikövetelt irányító középpontja.

A harmadik polgárság életében a vagyonosodás igazi alapját még nem a nagy távolságok forgalma, kivált nem a nemzetközi kapcsolatok adták meg. Ezek is hatékonyan közreműködtek, de a vagyonosodás igazi alapja a közvetlen vonzásterület értéke volt. Ezért virulnak kivált azok a városok, melyek változatos termelési területeket összefűző utak csomópontjain vannak, Buda az ország különböző termelési területeit fűzi össze a természet által teremtett útsávok által. Fehérvár, Veszprém, Pápa, Győr, Pécs, Esztergom és a keleti Alpok lábánál fekvő városok vonzásterülete igen változatos gazdasági lehetőségekkel bír. A város hely-értéke még növekszik, ha kedvező déli lejtő áll a település rendelkezésére, mely nagyobb besugárzást, több meleget biztosít. Ily környezet gyümölcsstermelésre válik alkalmassá, ami ebben az időben a kereskedelmi életben főleg a bortermelés kedvező feltételeit jelentette. Ilyen hatások következtében gazdagodik a napsütötte lejtőn Pozsony, Kőszeg, Zágráb, különösen pedig Pécs, ahol a déli lejtő magasabb oldalán ered a bővizű karsztos Tettye-patak, s az ipari élet számára vízierőt is szolgáltat.

A harmadik polgárság — amint ez a városok vázlatos polgárosodási képéből és jelentőség szerint való felemlítéséből kitűnik —, az *első és második polgárság Óváros helyeihez rögződik*. De a városok színezete, nagysága és színvonala a magyar államrend újszerű térbeli elhelyezkedése és művelődési iránya szerint változott meg. A vegyes nyelvű városok, a Dunántúl színmagyar környezetében, elindultak a magyarosodás útján. A Porta Italianán és a Porta Occidentalison keresztül érkezett hullámok a keletről jött magyar hullámgyűrűvel összevegyülnek. Kikerülhetetlen kölcsönhatások lépnek fel, melyek az egyéni színű magyar polgárosodást teremtik meg. E folyamat már csaknem az egész Dunántúlon a magyarosodás teljes beérését jelentette, midőn erőteljes dél-keleti expanzió újabb hullámgyűrű hatása alá vonta az ország területét és így a Dunántúlt is. A török birodalom képes volt arra, amire a görög műveltségű Bizánc nem volt elég erős: hogy

a nyugati kapuink hatásával ellentétesen a déli és keleti művelődést erőszakolja be. Az ozmán hatás fegyveres védelme alrít az orthodoxia is bevonult a Száván túli polgárosodás területére. E hullám huzamos hatóereje a Dunántúl délkeleti felében a negyedik polgárságot termelte ki.

A NEGYEDIK POLGÁRSÁG a nyugati polgárosodás teljes le-
" ^ törésével és véres felperzselésével annak romjai közé fészkelte be magát. Miként a Porta Italianán keresztül nyert magasrendű római polgárságot az északi barbárok, úgy a Porta Occidentalissal kapcsolatban álló harmadik polgárságot a déli barbárok zúzzák össze. A magyarság tragikus sorsa ép abban rejlik, hogy földjén ellentétes irányú művelődések közepette a magyarság heroikusan vállalta az áthidaló szerepét, a magasabbrendű nyugati művelődés szellemében. Az ő érdeme, ha az ötödik polgárság a romok felett ismét a nyugati polgárosodás számára készíthetett otthont.

A negyedik polgárság a harmadiknak vagyoni romjaival indul el szegényes útjára éppúgy, mint ahogyan azt a második polgárság nyomorgó népe tette a római polgárosodás után. *A lakosság megváltozik, de a várost teremtő természeti erők tovább hatnak az új polgárságra.*

A török szultánság által birtokba vett dunántúli terület természetes határa a Balaton és a Vértes-hegység erdősége volt. Ettől az északkelet-délnyugat irányban haladó határsávtól a Rábaig terjedt a Hódoltság területe. Győr városának arca ismét megfordul. A magyar polgárosodás idején nyugat felé tekintettek bástyái. Védtek a magyar állam érdekeit, bár ugyanakkor kapui nyugat felé nyitva is voltak, hogy befogadják értékeit. Most kelet felé néz farkasszemet és a nyugat védelmét szolgálja, míg e küzdelemben el nem bukik. Sopron, Kőszeg, Várasd, Kőrös, Belovár, Zágráb erősségei szintén kelet ellen fordulnak és több-kevesebb sikerrel tartják fenn az Alpok keleti lábánál húzódó út mentén fekvő városokban a harmadik polgárság gazdasági érdekeit. De a Vértes és a Balaton vonalától délkeletre eső területen a Duna menti út teljesen a keleti polgárosodás érdekkörébe kerül. Ismét nagy fontosságúvá lesz, miként fontos volt az első polgárság idején, a Buda, Eszék, Mitrovica, Belgrád és Konstantinápoly felé vezető út. Az eszéki hídfő sok véres harc színhelyévé lesz. mint volt a római, majd az avar időben a mitrovicai (Sírmiun) és a belgrádi (Singidunum) hídfő.

A negyedik polgárosodás gazdasági alapvetése is megkívánja a közbiztonságot, ezért igazán csak a Duna menti sávban verhetett gyökeret. Buda, Pest és Pécs volt a leginkább alkalmas erre, kisebb mértékben Vác, Székesfehérvár és Esztergom. Az új polgárság török, rác és zsidó volt. A magyarság szörnyű pusztuláson ment keresztül. A Duna-menti sávon csaknem teljesen elpusztult; a Dunántúlon egyharmadára fogyott. A XVI. század végén Pécsevi (Pécsi) Ibrahim ezt írja: „Magam is Pécssett, szegény házukban, mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem és úgy feküdtem le.“

A török polgárosodás egyik legjellemzőbb vonása a gyümölcskertészet volt. A pécsi és a Duna-menti, valamint Buda környéki gyümölcsösöskertekről sokszor találunk említést. Evlia Cselebi „irem szent kertjéhez“ hasonlítja Pécs környékét, hol „én szegény! — írja — mikor a szigeti kapu közelében az alajbég házában vendég voltam, a házban található különféle körtéit előhozatta s egy napon 47 féle körtét ettem.“ Híres volt ezidőben Pécssett a kumári kajszinbarack. A füge itt-ott vadon is előfordul. A virágok közül a rózsza, tulipán és nárcisz díszítik a török kertet.

A baranyai bortermelés, tengődve ugyan, de fennmarad. A harmadik polgárság idejéből származnak azok a megszámlálhatatlan pincék, melyek Pécs fallal övezett területén belül egymás alatt behálózzák a város területét, esetenként három-öt emelet-szinten is.

A török polgárság híressé tette Pécssett a szattyán és kordován bőr készítését. Az ipar különben a napi élet szükségleteinek előállításával foglalkozott. A kereskedelemben keleti szőnyegek, szövetek, selymek és posztók találtak piacra. Német írók szerint Pécs ebben az időben „reiche türkische Handelstadt“ volt. A magasabb gazdasági fejlődést azonban megakadályozza a birtoklás bizonytalansága. „Ebben a tartományban — írja Evlia, — a zene, evés-ivás, elfogás, felakasztás, elnyomás és összevagdolás nem szegény“. A nyers Kelet legyúrta a finomult Nyugatot.

A török városalkotó elemmé válását bizonyítja leginkább, hogy Pécssett egy nagy dzsámi, négy mecset és hat mohamedán kolostor volt. Három, egyes adatok szerint öt iskola nyújtotta azokat az ismereteket, melyek a Korán olvasásához, tehát az elemi műveltséghez szükségesek voltak. A török vízvezetékét a város 1890-ig használta. A múlt században dőlt össze, illetve rombolták le a három török fürdőt is.

Azok a városok lendülhetnek azonban csak igazán fel, melyek a nyugati művelődés határán, de már biztonságos helyen vannak. Elsősorban Pozsony, mely a Magyarország felől érkező kereskedelmet közvetítette a hatalmas fejlődésben felfelé ívelő Bécsnek. Nagyszombat egyetemi várossá lesz. A győri-medencében a Duna-balparti városok erősebben fejlődnek, mert a maradék Magyarország a Felföldön élhette tovább művelődését és a Duna bal partján éppen Pozsonyon keresztül tarthatta fenn a kapcsolatot a keresztény Nyugattal. Ezért virágozik inkább Pozsony, mint Sopron, melynek útjai a török felé vezetnek és lesvetések elől nem nyújtanak elegendő menedéket. Általában Pécs—Bécs és Itália—Buda, Dunántúl átlósan húzódo útjai, az élet és vagyonbiztonság előnyeivel nem dicsekedhettek, ép ezért nem is voltak jártak, míg Buda és Bécs közt aránylag nagy volt a forgalom, de elsősorban csak oly árunak volt forgalma, mely könnyen menthető. Ilyen volt a lábön hajtott jóság kivitele.

Amidőn az egyre fejlődő, gépekben és hadászatban újdonságokkal rendelkező Nyugat eléri azt az expanziós képességét, mely már erősebb a továbbfejlődést nem mutató keleti hatalomnál, mely a magyar földön képességeinek legtávolabbi lehetőségeit érte el, fokozatosan kiszorítja a magyar medencéből az e táj művelődése számára idegen hatalmat. A Porta Occidentalis felől hat a nyomás, mely a magyar földet ismét átadja annak a művelődésnek, melynek szolgálatában már évszázadok óta állott. Az eddigi polgárosodások közül az első és a harmadik állott a magasabbrendű *Nyugat* érdekkörében, a második és a negyedik nem. Ezek a hanyatlás idején kitermelt sajátos, de szegényes polgári társadalmak voltak. Most egy ötödik polgárság következik a nyugati műveltség magasabbrendűségének és gazdagodásának jegeében.

AZ ÖTÖDIK POLGÁRSÁG kialakulását pusztítás és véres-tüzes hadvonulás előzte meg, melyekben a negyedik polgárság építményei és a harmadik polgárság késő öröksége szinte teljesen veszendőbe mentek. A táborozó katonák kivágták tüzelő-anyagnak, szerszámnak, sebtében tákolt palánkos erődítményhez még a gyümölcsfákat is, felperzselték a városokat, hogy az ellenségnek ne legyen se szállása, se élelme.

A hadvonulások megszűntével a Dunántúl felszabadult területe új letelepülések színhelye lesz. Az európai nagy barokk nép-

mozgalmak egyik főiránya a Bécsi-kapu felől jön, de megmozdul a Felföldre menekült, félreszorított helyzetben túlnépesedett területeken szorongó magyarság is, mely a hegyvidék völgyeiből, özönlik elő pusztává rombolt otthonába. A török nyomán keletkezett üres térbe először a Duna-völgyi németiség, a svábság nyomul. Megszállja a földeket, a ki természeti megalkotottsága szerint városnak teremtett romhalmazokat, és új polgárosodást teremt. Az új német polgár mellett ott van a török időben külvárosokba szorított régi magyar, ki vállvetve segít az újjáépítésben. A török időben gyökeret vert rác kereskedőt először a görög városi elem szorítja háttérbe, majd a német. Pest túlnövi Budát és földrajzi helyzeténél fogva Budával együtt újból a magyarság hatalmas összefogó kapcsává lesz. Az ország nyugati fele visszanyeri földrajzi fekvésének megfelelő hivatását. Míg a keleti rész, főleg Erdély, az államiság önálló jellemét védő szabadság-mozgalmak melegágya, addig a Pannónföld, hagyományaihoz híven, a szomszédos nyugati államokkal való gazdasági és szellemi kapcsolatok ápolását szolgálja. A fővárossá fejlődő Budapest pedig magnetikus összefűző erejével e kétféle, nyugati és keleti lelkületet oly egységes magyarsággá olvasztja, mely biztosítja e földön Nyugat értékeinek meghonosodását az állam önállóságának veszélye nélkül. Az ötödik polgárság új magyar lelkületében gyökerezik ismét a magasabb nyugati művelődési körhöz való tartozásunk, de másfelől a Bécsi-kapu irányából fenyegető túlerővel szemben is az önálló államiságunk határozott védelme.

A betelepült sokféle emberfaj eleinte még éles elkülönülésben él, de azután fokozatosan a homogeneitás nyer teret. A magyarság asszimiláló ereje a középponti területek felől hatva először a polgárságot gyúrja új, e földhöz gyökerezett magyarsággá, majd a vidék népét is, hogy a földrajzilag egységes felépítésű terület népi egységgé váljék a táj szüntelen ható természeti törvényének kényszere folytán.

A Z ÖT POLGÁRSÁG Pannónföld várost váró tájain művelődési eszményei által a magasabb kultúra szolgálatába állt és áll a mai szinten is. *A városi élet folytonosságát a Pannónföld tájai szüntelen ható erejükkel tartottak fenn.* A pusztulás romjaiból mindig új falak nőnek, s köztük új polgárság éled. A magyarság nagy történelmi hivatását, a magasabb művelődés kelet

felé való továbbadását csak e polgári társadalmak útján tölthette be. *Pannonföld földrajzi adottsága sohasem engedte meg, hogy népe a magasabb műveltség eszményét elveszítse.* Az öt polgárság közül igazán csak az fejlődött naggyá, mely a nyugateurópai művelődési eszmekörbe kapcsolódott bele, mint a római kor, a magyar kulcsos városok és az újkor polgársága.

Szabó Pál Zoltán.